

суддя Харківського апеляційного господарського суду, здобувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

У статті комплексно досліджено проблеми ювенальної юстиції України в умовах сьогодення, проаналізовано сутність даного явища в умовах трансформації системи правосуддя та розроблено рекомендації щодо подальшого розвитку ювенальної юстиції в Україні.

Ключові слова: ювенальна юстиція, ювенальний суддя, права дітей, спеціалізація суддів.

В статье комплексно исследованы проблемы ювенальной юстиции Украины в условиях сегодняшнего дня, проанализирована сущность данного явления в условиях трансформации системы правосудия и разработаны рекомендации по дальнейшему развитию ювенальной юстиции в Украине.

Ключевые слова: ювенальная юстиция, ювенальный судья, права детей, специализация судей.

The issues of juvenile justice of Ukraine in the conditions of today are considered in the article, the essence of the phenomenon is analyzed in conditions of transformation of the justice system and recommendations on the further development of juvenile justice in Ukraine are developed.

Key words: juvenile justice, juvenile judge, children's rights, specialization of judges.

Конституція України проголошує, що права, свободи й законні інтереси людини і громадянина мають пріоритетне значення для вирішення будь-якого державного або суспільного питання. У той же час в аспекті розвитку України як демократичної держави, яка буде та дбає про своє майбутнє, необхідно окремо виділити важливість захисту прав, свобод і законних інтересів дітей. Оскільки майбутнє будь-якої держави – це її діти, тому розквіт країни неможливий без підтримки сім'ї, де вони зростають, підвищення авторитету та цінностей сімейних і родинних зв'язків, а також гарантування та захисту права на безпечне дитинство при достатньому життєвому рівні, права на опіку та піклування, виховання з боку батьків або осіб, що їх замінюють, на охорону здоров'я та лікування, відпочинок, доступ до безоплатної повної загальної

та професійної освіти, права на житло, а особливо права на справедливий судовий розгляд із забезпеченням права на захист на всіх етапах судового процесу.

Дослідженню проблем ювенальної юстиції приділяється достатньо уваги з боку наукової спільноти, так, можна виокремити вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема В. І. Абрамова, А. С. Автономова, Т. В. Бачинського, О. В. Бутко, О. І. Вінгловську, В. В. Вітвіцьку, В. Ф. Воробйова, Є. М. Гідулянову, Л. Ю. Голишеву, А. Є. Голубова, О. В. Заряєва, М. Г. Заславську, В. С. Зеленецького, Л. М. Зілковську, Б. І. Ісмаїлова, Т. Л. Кальченко, С. Г. Киренка, Н. І. Кудрявцеву, В. В. Кулапова, Н. М. Крестовську, О. А. Лактункіну, Я. В. Мачужак, О. В. Максименко, Е. Б. Мельнікову, І. Я. Мокрицьку, В. Ю. Москалюк, Р. М. Опацького, Н. В. Сібільову, Е. Є. Сі-

лантьєву, О. С. Стеблинську та ін. Також необхідно відзначити й жвавий інтерес до зазначеної проблематики з боку практиків та законодавця. Така зацікавленість ювенальною юстицією дає змогу констатувати факт про обов'язкову необхідність її існування в Україні. Однак проблемним та дискусійним залишається питання, хто і в якій формі буде реалізувати ювенальну юстицію.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних положень становлення та існування ювенальної юстиції в Україні, аналіз існуючих форм її реалізації та розробка шляхів їх удосконалення.

Ювенальна юстиція (від англ. «juvenile justice» – правосуддя для неповнолітніх) з'явилася ще в стародавні часи, а отже, має довгу історію. Так, мова про ювенальну юстицію йде ще у Дигестах імператора Юстиніана (VI ст.), де в четвертій книзі закріплено титул IV «Про осіб, які не досягли 25 років», де йдеться про захист неповнолітнього від несправедливого і жорстокого покарання [1]. У Законі XII таблиць закріплено норму, згідно з якою неповнолітня особа звільнялася від відповідальності у випадку, коли вона не зрозуміла характер злочинного діяння [2]. Однак свого найбільшого розвитку ювенальна юстиція набула лише в XIX–XX ст. у найбільш розвинених країнах Європи та Америки. Ювенальна юстиція виникла на основі поєднання формальної, юридично організованої системи державних судів та принципу індивідуально спрямованого піклування про неповнолітніх. Саме таке поєднання сприяло розробленню унікального способу роботи з цією категорією правопорушників, завдяки чому було фактично змінено систему кримінального правосуддя щодо неповнолітніх [3, с. 9].

На сьогодні існує декілька ефективних моделей ювенальної юстиції – англо-американська, континентальна і скандинавська. За загальним правилом вони діють на підставі окремих законодавчих актів про судоустрій і процедуру роз-

гляду справ щодо неповнолітніх в органах ювенальної юстиції (США – Федеральний Закон про ювенальну юстицію та запобігання правопорушенням неповнолітніх, 1974 р.; Англія – серія законів про дітей і молодь, 1908 р.; Польща – Закон про процедуру розгляду справ неповнолітніх, 1982 р.; Канада – Акт кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, 1972 р., у редакції 2003 р.) [3, с. 10].

Ювенальну юстицію можна вважати своєрідним комплексом концепцій, схем впливу на підлітків, конкретно-практичних заходів впливу на сім'ю, безпосереднє оточення неповнолітніх з боку як судової влади, так й інших спеціально створених установ, соціальних інституцій [4, с. 21]. Вона являє собою систему державних органів та установ, уповноважених запобігати правопорушенням неповнолітніх та здійснювати їх захист. До такої системи входять ювенальні суди, спеціалізовані адвокатури, самостійна система слідчих апаратів, виховні заклади, органи соціального захисту та заклади освіти, що займаються вихованням важких підлітків. Однак слід погодитись, що центральне місце в системі ювенальної юстиції займає суд.

Так, з урахуванням статусу суду досить чітко окреслилися два основних варіанти: автономний суд для неповнолітніх, не пов'язаний із загальним судом, і склад загального суду, який отримав функції розгляду справ щодо неповнолітніх. Автономні суди були створені в США, Канаді, Англії, Франції, Бельгії, Греції, Нідерландах, Польщі, Угорщині, Єгипті, Японії, Австралії, Новій Зеландії, кантонах французької Швейцарії. У Німеччині, Австрії, Португалії, кантонах німецької Швейцарії функції опікунських судів були з'єднані з функціями судів у справах неповнолітніх, що висунуло на перший план завдання захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, а не завдання боротьби зі злочинністю, як це сталося в першій групі країн. У деяких країнах пішли шляхом створення спеціалізованих судових складів у спра-

вах неповнолітніх. Це сталося в Ірландії, Італії, Греції, Югославії, Японії, Новій Зеландії [2, с. 19–20].

Останнім часом в Україні дуже часто піднімається питання щодо доцільності створення автономної системи ювенальних судів. Так, Е. Є. Сілантьєва зазначає, що реалізація специфічних принципів ювенальної юстиції загальним судом, можна сказати, як мінімум, ускладнена, фактично ж неможлива. Я. В. Мачужак указує, що слід урахувати й те, що вирішення питання застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання, тобто альтернативних заходів впливу на тих осіб, які вступили у конфлікт із законом, можливе лише при дотриманні норм кримінального процесу. Тому йдеться про створення ювенальних судів, для яких неповнолітній буде не об'єктом для кримінального примусу, а суб'єктом реабілітації, що дасть можливість запобігти вчиненню повторних правопорушень [3, с. 12].

На нашу думку, така позиція на сьогодні є невчасною, оскільки розробка концепції створення автономної системи ювенальних судів та впровадження її на практиці є досить складним та затратним процесом. Запровадження окремої системи ювенальних судів потребує від держави значних зусиль, а послаблена економіка країни не може цього дозволити. Тому більш доцільно реалізувати політику щодо ювенальної юстиції шляхом запровадження спеціалізації суддів, тобто надання суддям функції розгляду справ щодо неповнолітніх, оскільки навіть на ранніх стадіях розвитку ювенальної юстиції, а також у період її утвердження на державному рівні ефективність здійснення правосуддя щодо неповнолітніх значною мірою визначалась особистістю самого судді. З цього приводу відомий американський суддя кінця XIX – початку XX ст. Франк Берроу відзначав, що особистість судді – найголовніший інструмент для досягнення успіху ювенальним

судом, оскільки таке судочинство не може здійснюватися за автоматичними моделями. Досвідчений юрист зі знаннями дитячої психології, педагогіки є тією людиною, яка потрібна для цієї справи [4, с. 25].

Нині в судах України практикується спеціалізація суддів, які розглядають справи про злочини неповнолітніх, і це є вагомим кроком до запровадження ювенальної юстиції. Проблеми щодо розгляду певних категорій справ про злочини, вчинені неповнолітніми, є не новими. Так, Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» № 20/95-ВР від 24 січня 1995 р. у ч. 2 ст. 6 зазначає, що справи за участю неповнолітніх розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей [5].

У листі Верховного Суду України від 1 грудня 2003 р. «Про запровадження спеціалізації суддів по розгляду справ щодо злочинів, вчинених неповнолітніми» зазначається, що у зв'язку з недосвідченістю суддів, які розглядають кримінальні справи про злочини, вчинені неповнолітніми та недосконалим володінням специфікою розгляду справ цієї категорії, кількість помилок та порушень закону, які допускають органи досудового слідства та місцеві суди при розгляді справ про злочини неповнолітніх, не зменшується, таким чином, важливим і нагальним є введення спеціалізації суддів щодо розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми [6].

Пленум Верховного Суду України в п. 23 своєї постанови від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» підкреслює необхідність створення спеціалізації суддів щодо розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми, вказуючи, що зважаючи на істотні особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх, рекомендувати го-

ловам місцевих та апеляційних судів відповідно запроваджувати спеціалізацію суддів із розгляду справ цієї категорії, а також забезпечувати таких суддів необхідною методичною літературою, провадити з ними постійні заняття з метою вдосконалення професійного рівня і набуття знань у галузі дитячої та юнацької психології [7].

У зв'язку з ефективними показниками запровадження спеціалізації суддів щодо розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми, зазначену спеціалізацію було закріплено на законодавчому рівні. Так, Кримінальний процесуальний кодекс України в 2012 р. ввів посаду судді, уповноваженого здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх. Він здійснює кримінальне провадження щодо розгляду стосовно неповнолітньої особи обвинувального акта, клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх продовження, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку щодо перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень (ч. 10 ст. 31).

Судді (суддя), уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. Кількість суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими мораль-

но-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді. Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, проте здійснення ними таких повноважень ураховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення [8].

Але таких змін у вітчизняному законодавстві недостатньо. Нагадаємо, що ювенальна юстиція – це не лише спеціалізовані судді, це система державних, муніципальних та громадських, судових, правоохоронних та правозахисних органів, установ та організацій, що на основі ювенального права та за допомогою медико-соціальних і психолого-педагогічних методик здійснюють правосуддя щодо дітей, профілактику та попередження правопорушень дітей та проти дітей, захист прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації [9, с. 25]. Як ми бачимо, визначення ювенальної юстиції, запропоноване Н. М. Крестовською, є дуже вдалим і охоплює не тільки проблеми дітей, які скоїли правопорушення, а й дітей, які опинилися у складній життєвій ситуації (діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, жертви насильства в сім'ї та ін.).

Дійсно, проблема дитячої злочинності – явище досить поширене в Україні, а рівень злочинності серед молоді має стабільну тенденцію до зростання. Так, лише за перше півріччя 2015 р. неповнолітніми або за їх участю було скоєно близько 5000 кримінальних правопорушень. У той же час слід погодитися з Я. В. Мачужак, І. Б. Лавровською, які зазначають, що, говорячи про систему

ювенальної юстиції, ми повинні мати на увазі не лише кримінальне правосуддя у справах неповнолітніх, а й особливу спеціалізовану юстицію у справах сім'ї й неповнолітніх, до складу якої як до загальної юстиції входять уповноважені державою суди, що мають застосовувати судову владу для розв'язання правових конфліктів і реагувати на кримінальні ситуації, вирішувати цивільно-правові спори для забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх, сімей, в яких вони виховуються [3, с. 9]. Тобто здійснення правосуддя у справах за участю неповнолітніх має носити не виключно каральний характер, а, по-перше, бути таким, що відновлює порушені права та свободи потерпілого від правопорушення, сприяє усвідомленню правопорушником необхідності відповідати за свої вчинки і здійсненню заходів для відшкодування завданої шкоди, а по-друге, вирішувати інші, некримінальні проблеми дітей, які опинилися у складній життєвій ситуації.

Отже, на наш погляд, необхідно в судах загальної юрисдикції запроваджувати обов'язкову спеціалізацію суддів – ювенального суддю, до повноважень якого віднести розгляд: а) кримінальних та адміністративних правопорушень, вчинених неповнолітніми або за їх участю; б) справ про жорстоке поводження з дітьми та невиконання обов'язків стосовно дитини, а також усіх інших правопорушень, від яких потерпілою стороною є дитина; в) цивільних справ, де стороною є дитина (усиновлення, встановлення опіки та піклування, позбавлення батьківських прав, захист житлових і трудових прав неповнолітніх тощо).

Слід зазначити, що запровадження обов'язкової спеціалізації суддів у фор-

мі ювенального судді може призвести до проблеми браку достатньої чисельності суддів у місцевих загальних судах, особливо тих, які розташовані в сільській місцевості та так званих малоскладних судах, до штатного розпису більшості з яких входить по 2–3 судді. З огляду на значне навантаження, яке нині мають судді загальних місцевих судів (у середньому 63–73 справи і матеріали на місяць), а також різноманітні життєві чинники, що зумовлюють тимчасову відсутність окремого судді на робочому місці (щорічна відпустка, відпустка по догляду за дитиною, хвороба, період, коли у вперше призначеного судді закінчується 5-річний строк перебування на посаді до його обрання Верховною Радою України і т. д.), та з урахуванням навантаження суддів, які займають адміністративні посади, така чисельність суддів в основній ланці судової системи є більш ніж критичною. Однак таку проблему вирішити набагато простіше, ніж створювати окрему систему ювенальних судів. Крім того, досвід вирішення аналогічних проблем в Україні є. Так, 5 липня 2012 р. було винесено доручення Президента України, в якому глава держави рекомендує Міністру юстиції України й керівництву Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ вжити невідкладних заходів, спрямованих на збільшення кількості суддів місцевих загальних судів та штатної чисельності апаратів цих судів у зв'язку з необхідністю забезпечення здійснення функцій слідчого судді [10]. 13 липня 2012 р. було видано відповідний наказ Державної судової адміністрації № 83 «Про визначення кількості суддів у місцевих загальних судах», за яким у всіх місцевих загальних судах збільшено кількість суддів [11].

Література

1. Дигести Юстиніана : избр. фрагменти / отв. ред. Е. А. Скрипилев ; пер., авт. примеч. И. С. Петерский. – М. : Наука, 1984. – 455 с.

2. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : учеб. пособие [для студ. юрид. высш. образоват. учреждений] / Э. Б. Мельникова. – М. : Фонд НАН, 2000. – 176 с.
3. Мачужак Я. В. Формування системи ювенальної юстиції в Україні: перспективи створення ювенальних судів / Я. В. Мачужак, І. Б. Лавровська // Відновне правосуддя. – 2005. – № 3 (2), листоп. – С. 9–15.
4. Мірошніченко В. І. Окремі проблеми становлення ювенального права в Україні / В. І. Мірошніченко, А. М. Івановська, Н. І. Чудик-Білоусова // Університетські наукові записки : часопис / Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2013. – № 3 (47). – С. 20–33.
5. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України № 20/95-ВР від 24.01.1995 // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.
6. Про запровадження спеціалізації суддів по розгляду справ щодо злочинів, вчинених неповнолітніми [Електронний ресурс] : лист Верхов. Суду України від 01.12.2003. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1&Count=500&>. – Заголовок з екрана.
7. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 16.04.2004 № 5 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 142. – Ст. 1125.
9. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 42 с.
10. Щодо невідкладних заходів, пов'язаних із прийняттям Кримінального процесуального кодексу [Електронний ресурс] : доручення Президента України від 05.07.2012. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14895.html>. – Заголовок з екрана.
11. Про визначення кількості суддів у місцевих загальних судах [Електронний ресурс] : наказ Держ. суд. адміністрації № 83 від 13 лип. 2012 р. – Режим доступу: <http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/N832012>. – Заголовок з екрана.